

קבוצה עם חלל

נוכחותו של הנעדר בתפישת השלם בקבוצה של אחים שכולים

אלה סטולפר

המאמר מציג את החלל הריק כחלק בלתי נפרד מהשלם הקבוצתי, ומראה כיצד, בקבוצות המתמקדות בהתמודדות עם אובדן, הוא שזור בתהליכים של ריפוי ובנייה אישיים וקבוצתיים.

קבוצת האחים השכולים המתוארת במאמר פותחת צוהר לבחינת יחסי אחאות והתבוננות במשמעות של האובדן הכפול שחווים אחים שכולים, שבמסגרתו הם מאבדים גם את אחיהם וגם, במידה מסוימת, את הוריהם. המאמר דן בהשלכות של אובדן אח, ומציג זווית חדשה בנושא של היעדר והיעדרות בקבוצה, גישה המתייחסת להיעדר ולחלל או לכיסא הריק בקבוצה כתוכן שדרכו מתרחשת העבודה הקבוצתית. דרך ההתבוננות בקבוצה מציג המאמר צורת עבודה טיפולית בקבוצות שכול המתבססת על תפישת החלל הריק כחלק אינטגרלי וחיוני מן השלם הקבוצתי.

אלה סטולפר, M.A, היא עובדת סוציאלית. עוסקת בפסיכותרפיה אישית וקבוצתית, בעלת פרקטיקה פרטית ומדריכה, מנחה בכירה ומרצה בתכנית להנחיית קבוצות באוניברסיטת תל אביב. מדריכה ומרכזת תכנית להנחיית קבוצות בבית הספר המרכזי לעבודה סוציאלית דימול, ומתמחה במכון לאנליזה קבוצתית.

"בזמן ההלוויה של אחי, ניגש אלי קרוב משפחה ואמר: 'תהיי חזקה בשביל אבא ואמא'."

"עכשיו הכול עליך; אתה זה שאחראי כאן, כי ההורים שלך שבורים."

המשמעות של אובדן אח

כבת יחידה ניצבתי מול אתגר בכואי לתאר את המשמעות של אחים ושל אובדנם. חשבתי על החלל האחאי הפרטי שלי שאיתו גדלתי, על הגעגוע והמשאלה לאחים שהחזקתי בתוכי שנים ארוכות, ואיך, עם כל הפלה של אחי, שתקתי את כאבי על האחים שלא נולדו לי. לאלה שיש להם אחים, נוכחותם נראית לעתים מובנת מאליה, וקיומם נתפש כחלק בלתי נפרד מחייהם. האחים מהווים בעבורם מקור להתייחסות, תחרות, שיתוף ותמיכה, ומציבים גם את הבסיס הראשוני להתפתחותה של אינטראקציה בין-אישית עם בני גילם. ליחסים בין אחים חשיבות רבה והשפעה ניכרת על עיצוב האישיות. מחקר של ג'ודי דאן שבחנה את הנושא (דאן, 1988) מעלים כי ילדים עד גיל אחת-עשרה מקדישים שליש מזמנם הפנוי לאחיהם - זמן רב מזה שהם מבלים עם חבריהם, הוריהם, מוריהם, או אפילו עם עצמם. מערכת היחסים בין האחים יוצרת סביבה רגשית המנותקת מסביבת ההורים, ומהווה כר להתפתחותן של אישיות, יכולות אינטלקטואליות ופתולוגיות נפשיות שונות בקרב אחים שונים.

אחים הם קבוצת השווים הראשונה שבה ילדים גדלים ומתנסים. המרחב האחאי הוא "מגרש המשחקים" שבתוכו "מתאמנים" האחים על יחסים ועל תחרות. מרחב היחסים האחאיים מציב אתגר אינטלקטואלי ומפתח את היכולות הבין-אישיות הראשוניות ואת המיומנויות הכרוכות בהתמודדות עם החברה. זה המקום שבו לומדים אחים לריב ולהשלים, לשחק ולהתחרות, וגם לחלוק ביניהם את המשאב היקר מכול - את הוריהם.

מותו של אח נושא משמעות ייחודית בעבור האח שנשאר בחיים, החווה אובדנים רבים. אח שכול מאבד חלק מזהותו הקשורה באחיו (איצקוביץ וגלובמן, 1992) ובמידה מסוימת מאבד אף את הוריו (Bank & Kahn, 1982). במהלך שלבי האבל הראשוניים נוטים ההורים לשקוע כול כולם בקשר עם הילד המנוח, מה שמעיב פעמים רבות על יכולתם להקדיש תשומת לב לילדים החיים (Rubin, 1993). בהמשך הם גם מפתחים נטייה לערוך לילד המת אידיאליזציה, המשמרת את מקומו המרכזי אך במקביל הופכת את דמותו למרוחקת. נטייה זו משמשת לעתים כמנגנון הגנה מפני הכעס על הילד שננטש (טמיר, 1993). בקרב אחים שכולים רווחות תחושות של אשמה סביב יריבויות שקדמו למוות, וקונפליקטים שנשארו פתוחים. אחים מפתחים תחושת אשמה על עצם

הישרדותם, וכן כעס ופחד מפני המוות. לאובדן של אח עשויה אפוא להיות השפעה עצומה על גיבוש זהותו של האח החי (Christian, 2007).

תהליכים אלה משפיעים כמובן על כלל המעגל המשפחתי. במקרים קיצוניים, ילדים שנולדו לאחר מות אחיהם נדרשים לתפקד כמעין תחליף לילד שאבד (Cain & Cain, 1964). לעתים, אחים שמצויים בשלבים שונים של התפתחותם ברגע האובדן נדרשים, הן על ידי ההורים והן על ידי הסביבה, לבצע היפוך תפקידים. פעמים רבות מעבירה להם הסביבה את המסר כי עליהם לשמור על ההורים, ולהישאר חזקים ומאופקים למענם (איצקוביץ וגלובמן, 1992). לכן, במקרים רבים, אחים שכולים מנסים במודע להסתיר את רגשותיהם, ומפתחים תגובה המכונה "אָבְל אסור" (Rosen, 1986).

הקבוצה ככלי תרפויטי

אחת ההתערבויות הטיפוליות הנחשבות ליעילות מאוד בעבודה עם שכול אחאי היא העבודה הקבוצתית. הקבוצה מאפשרת לעבד את יחסי האחאות ואת השלכותיהם, ונותנת מקום להדהד חוויות הקשורות לאובדן אח ושותפות גורל, ובכך יוצרת את המרקם הייחודי של ה"מטריקס" (Foulkes, 1973), שבעצמו הופך למטפל נוסף בקבוצה. בתוך מרחב זה אפשר להתבונן ברבדים השונים המאפיינים את הקשר האחאי, ומתעוררים גם יחסים, תפקידים וקונפליקטים שאפיינו את הקשר בין האחים טרם האסון, וגם בעקבותיו. הקבוצה מציפה דינמיקות בין אחים, ויכולה לשמש כבסיס לתיקון והבראה של יחסים פגועים וטראומות בקשר האחאי. בראון מדגיש כי הטיפול הקבוצתי אינו מתייחס רק לקנאה ולתחרות, אלא גם להדריות ולשיתוף פעולה. הוא טוען כי דינמיקות ותכנים רבים שמאפיינים את היחסים בין אחאים יכולים לתפוס מקום טיפולי רק בקבוצה, ולא בטיפול פרטני (Brown, 1998).

חני בירן טוענת כי בניגוד למרחב ההתבוננות שקיים בטיפול האישי, המרחב הקבוצתי הוא מרחב התנסותי (בירן, 2011). המרחב הקבוצתי מעניק למשתתפים הזדמנות לפגוש חלקים שונים של עצמם דרך השתקפות של העצמי באחר, לשחזר את הדפוסים והתבניות הגלויים והסמויים באישיותם, ולהתנסות בתנועה חדשה ב"מגרש המשחקים של הקבוצה". העובדה שהמטופלים בקבוצה אינם בוחרים את המשתתפים האחרים בקבוצה מדגישה את עוצמת הדפוסים של כל אחד, ומדגימה כיצד כל אחד מהם בונה לעצמו עולם שמשקף בדיוק את התפישות שהוא מכיר מבית הוריו, בעודו מקצה למשתתפים האחרים תפקידים של דמויות מרכזיות בחייו. ההתנסות האישית והקבוצתית ב"כאן ועכשיו", במערכות היחסים המתפתחות בין חברי הקבוצה, יוצרת את המטריקס הקבוצתי, אותו מרקם שבתוכו מוצאים חברי הקבוצה משמעות (Foulkes, 1973).

הקבוצה מעניקה אפוא אפשרות לעשות יותר מאשר "לדבר על" הקשר עם האח המת והאחים החיים הנותרים; היא מאפשרת גם "לחוות" אותו. בדרך זו היא הופכת לכלי טיפולי חשוב, הנוגע ב"כאן ועכשיו" הקבוצתי, וגם במקומות הלא-פתורים של ה"שם ואז" המשפחתי. שחזור זה מחבר את העבר להווה: החברים בקבוצה יוצרים הקשרים בין החוויות ומצליחים לטפל בהן (בלום, 2005). התנסות זו מעוררת בהם חוויות שעוצמתן גדולה יותר מכל מה שחוו בעבר, ומאפשרת תהליך של תיקון והחלמה. לעומת הטיפול האישי המתקיים בציר האנכי, המשחזר את היחסים של ההורה והילד ומעלה אזורים פגיעים וכואבים להתבוננות משותפת של המטפל והמטופל, הקבוצה הטיפולית מכניסה את המטופל למעגל של שווים, בעת שהנחייתו של מטפל קבוצתי מאפשרת, בנוסף, שחזור ותיקון על ציר אופקי (יחסי אחים) במרחב פוטנציאלי המכיל עבר ועתיד (שם).

מעמדם של אחים שכולים בחברה הישראלית

הקבוצה שתואר כאן קמה מתוך מודעות הולכת וגוברת לפגיעותה של אוכלוסיית האחים השכולים, שער לפני שנים ספורות חוו את עצמם כ"חלל שקוף" בחברה. המושג של "חלל שקוף", שלבל טבע (2012), מתייחס לאוכלוסיה השכולה שאינה מקבלת נוכחות בתודעה הציבורית. אחים שכולים רבים חשים שהם לא מקבלים מספיק הכרה וסיוע מהמדינה לאחר האסון. היעדר הוקרה כזה, המוכר בספרות המקצועית כ"אבל ללא הכרה חברתית" (Doka, 1989), הוא תופעה שבה אוכלוסיה מסוימת אינה נתפשת על ידי הסביבה כאבלה, אין הכרה חברתית במצבה המיוחד, באובדן ובכאב האישי של כל אחד מחבריה, ולא ניתנות להם מספיק הזדמנויות להתאבל בציבור (איצקוביץ וגלובמן, 1992).

קושי קיצוני הקשור למעגל חברתי זה הוא החוויה של יגון "משולל זכויות" (Disenfranchised) (grief; Doka, 2002). חוסר ההכרה החברתית בזכות להתאבל עשוי לנבוע מתפישות חברתיות שאינן מכירות בנסיבות המוות, בדרכי ביטוי של האבל או במעמדו, ובמערכת היחסים של האבל עם המנוח. מסרים כאלה מצד החברה עשויים להחריף את התגובות הרגשיות הקשורות לאובדן. ההתעלמות מן השכול של אחים היא בעיה כללית ורחבה, שמקבלת ביטוי לא רק במציאות היום-יומית אלא גם במיעוט הספרות המקצועית בנושא (איצקוביץ וגלובמן, 1992). עם זאת, חשוב לציין כי בשנים האחרונות חל שינוי בתחום המחקרי, וניתן למצוא התייחסות גוברת להשפעת השכול על אחים. לאור שינוי זה בתפישה פיתח משרד הביטחון ושירותים רבים שנועדו לטפל באוכלוסיית האחים השכולים, וביניהם קבוצות טיפוליות לאחים שכולים, טיפולים פרטניים ושירותים נוספים.

הקמת הקבוצה

הרעיון להקים קבוצת תמיכה לאחים שכולים התבסס, בין השאר, על ממצאים רבים בתחום השכול והאובדן. מחקרם האחרון והעדכני של רובין, מלקינסון וויצטום (2014) מדגיש כי החיים עם האובדן הם תהליך מתמשך ומתמיד של חיפוש משמעות, וכי תהליך האבל אינו מסתיים כאשר התסמינים וההתנהגויות האופייניים לאבל אקוטי פוחתים עם הזמן. "שכול", הם כותבים, "מציב אתגר בחיים, למצוא דרך להמשיך בחיים לאחר אובדן, תוך התמודדות עם מחשבות, רגשות ודימויים המלווים הסתגלות למציאות בה אדם אהוב נפטר". המודל הדו-מסלולי שחוקרים אלה מציעים משלב בין התייחסות לתפקוד או לחוסר התפקוד הביו-פסיכו-חברתי של השכול לבין מערכת היחסים שלו עם המנוח לאחר האובדן. שני המסלולים הללו, שתוארו בעבר גם על ידי רובין (Rubin, 1999), היוו אבן דרך בתהליך הצבת המטרות שלנו בתכנון קבוצת התמיכה לאחים שכולים שהנחינו.

הקבוצה הוקמה במסגרת האגף למשפחות והנצחה של משרד הביטחון ברחובות, אותו ריכזה עו"ס ענת סדובסקי, ובהדרכתה של עו"ס קלינית שלומית שינדלר. את הקבוצה הנחו תולי פלינט, עו"ס קליני, ומחברת המאמר.

כבר במסגרת ראיונות הקבלה לקבוצה, רבים מן המועמדים הפוטנציאליים הביעו רגשות אמביוולנטיים ביחס להקמתה בעיתוי הנוכחי. השאלה שריחפה באוויר היתה, "למה נזכרתם בנו רק עכשיו?" מחד בלטו הרצון והשמחה של המועמדים לנוכח ההזדמנות הטיפולית הקבוצתית בנושא השכול האחאי, ומאידך הם ביטאו כאב ואכזבה על כך שאובדנם לא נראה ולא נשמע עד כה. האמביוולנטיות שלהם, שהתנודדה בין הסיפוק מעצם ההכרה של הממסד והחברה באבלם לבין הזעם, הכעס והתסכול שהכרה כזו מעוררת בעקבות היעדרה לאורך השנים, נכחה בראיונות בעוצמה רבה. "האם עכשיו זה רלוונטי? האם הכרה והקשבה לנו כיום יוכלו לחולל שינוי כלשהו, או רק יחזקו את תחושתנו שעד עכשיו היינו עזובים ובלתי נראים?"

מבנה הקבוצה

מפגשי הקבוצה, שנערכו במשרד הביטחון ובמימונו, התקיימו במשך שנה, אחת לשבוע, ביום ובשעה קבועים, וארכו שעה וחצי כל אחד. בתחילת התהליך כללה הקבוצה חמישה גברים ושבע נשים, ובסיומו נותרו בה שבעה משתתפים: שני גברים וחמש נשים. גיל המשתתפים נע בין 38 ל-62. שלישי מחברי הקבוצה היו דתיים והשאר חילוניים. שבעה מן המשתתפים היו אחים בוגרים ששכלו אח צעיר יותר, וחמישה היו האחים הצעירים של האח השכול. את הקבוצה הנחו שני מנחים, גבר ואשה. מטרות הקבוצה היו לעזור בעיבוד חוויות האובדן

והשכול האחאי, בעיצוב מערכת היחסים עם המנוח לאחר האובדן, וכן ביצירת מרחב תמיכה אחאי שיתייחס בין היתר לתפקוד הפסיכו-חברתי של חברי הקבוצה.

התמקמות ראשונית בקבוצה

למפגש הראשון של הקבוצה הגיעו כל המשתתפים. רובם ככולם הביעו צמא רב לפגוש אחים אחרים עם שכול ותיק, ושאיפה לכדוק אם החוויות שלהם ייחודיות להם, או שאולי יש אחרים שחווים תהליכים דומים.

ההצגה העצמית של המשתתפים במפגש הראשון לא התנהלה על פי הסכב הקלאסי, המייצג את הגיטו הראשוני של קבוצות הנתונות בחרדה מפני חוסר הוודאות ואי הידיעה. כבר בתחילת המפגש ניכר כי סדר פנימי כלשהו שולט בכניסתם של המשתתפים למעגל, אך רק בסיום המפגש התברר לנו המנחים כי אופן מותו של האח מכתוב את הסדר לא-מודע הנתווה בין המשתתפים. הדוברים הראשונים הגדירו את עצמם דרך אח גיבור שנפל במלחמה או בקרב, הדוברים הבאים סיפרו על עצמם דרך אח שמת כתוצאה מתאונה שהתרחשה במסגרת צבאית, ושלושת הדוברים האחרונים הציגו את סיפור ההתאבדות של אחיהם.

סידור המשתתפים בסבב ההיכרות לפי "מדרג השכול" - הקובע את ההיררכיה בין הנופלים על פי מידת קרבתם אל קריטריוני הקדושה של השכול הלאומי, שבישראל מוכתב על פי המדרג של הגבורה הצבאית (לבל, 2012) - לא הפתיע אותנו, וחיוק את הבנתנו העמוקה שקיימים בחברה הסדרים חברתיים מודעים ולא מודעים. אף על פי שהלא מודע החברתי מתאפיין בהיעדר מחויבות לזמן ולמקום (וינברג, 2007), נראה כי לאורך כל מפגשי הקבוצה, לעובדה שהם התקיימו בין כותלי משרד הביטחון היה משקל לא מבוטל בשקילת מידת השייכות ל"משפחה הקדושה של השכול הלאומי בישראל".

הלא מודע החברתי מכיל חוויות מן העבר, ואלה מופיעות בקבוצה כאילו הן מתרחשות ב"כאן ועכשיו" (וינברג, 2007). הוא מכיל גם הסדרים לא-מודעים המתגבשים בקבוצה כהסכם של דחייה ואפליה בין הרוב למיעוט, או כהסכם של הדרת הקבוצות החלשות בידי הקבוצה החזקה (Hopper, 2003). כמו כן הוא מכתוב סדר ועליונות של שיח אחד על פני שיחים אחרים המתרחשים בקבוצה או בחברה (Dalal, 2001).

"מדרג השכול" שנוצר כבר בדקות הראשונות של הקבוצה חשף משהו מן ההתרחשויות הלא-מודעות שמתקיימות בקבוצה. דרך סיפוריהם או התמקמותם בסדר הדוברים המחישו חברי הקבוצה את מעמדם החברתי כפי שהוא משתקף בראי החברה, ומוכתב על פי מידת הקירבה ל"גבורה הצבאית" של האח המת. במפגשים הבאים התפתח שיח גלוי ונוקב בנושא "מדרג השכול" בחברה ישראלית, ומעמדם החברתי של האחים השכולים לאורו.

הצורך לסתום את החלל

קצב ההיחשפות וההתחברות של חברי הקבוצה זה לזה היה מהיר מאוד. כבר בפגישות הראשונות היה נדמה שאנחנו נתונים בעומקו של התהליך הטיפולי, בלי שיהיה צורך בפגישות של היכרות ובניית אמון. "לאן כולם ממהרים?" שאלנו את עצמנו. בתחילה סברנו שהפתיחות וה"התפשטות" המהירות קשורות לצמא לקשר עם אחרים שכולים אחרים, ורצון ליצור מגע מהיר. אולם בחינה מעמיקה יותר של האינטראקציה בקבוצה חשפה בפנינו מניעים נוספים, ואולי אפילו מנוגדים לאלה: הדיבור וההתקדמות המהירה שימשו כהגנה מפני מגע וקירבה אמיתיים עם האחר, ותפקידם היה לסתום במהירות את החשש והחרדה שהתעוררו בקבוצה בשל הצורך שהתעורר, למלא את החלל הריק הפנימי. הדוגמאות הבאות חידדו בעבורנו את המשמעות של הריצה לקירבה טרם זמנה:

ניבה¹: חזרתי מבית הכנסת כשהחיללים באו ואמרו שמחפשים את אחי, ביקשו שאמצא אותם במהירות. רצתי והודעתי לו שבאו לקחת אותם מהצבא, הוא לקח כמה דברים ויצא מהדלת. אמרתי לו שארוץ לקרוא להורים כדי שייפרדו ממנו לפני שילך, אבל הוא אמר שאין זמן, שמחכים לו ושאני אמסור להם שהלך. יותר הוא לא חזר הביתה. לא הורי ולא אחיותי לא נפרדו ממנו לפני שהלך, הם לא מאשימים אותי שלא קראתי להם, זו אני שמרגישה שהייתי צריכה להתעקש...

ניבה דיברה במהירות, נדמה שהיא לא עוצרת אפילו בשביל לשאוף אוויר. היא סיפרה את הסיפור הזה ומיד קפצה לסיפור אחר, עם חיוך גדול שהאיר את פניה ברגעים הכואבים. כמו שהיא לא עצרה בדיבור, גם חייה היו מלאים ועמוסים למדי, והיא מילאה וסתמה כל חלל אפשרי בלוח הזמנים שלה: "אני לא זוכרת ערב אחד בשנים האחרונות שבו הייתי בבית לבד או עם בעלי וילדי". שאלנו את עצמנו מה בעצירה מפחיד אותה כל-כך? מהו האיום שמפניו מגן עליה המילוי האינטנסיבי הזה? האם הריצה מונעת אפשרות של חיבור לרגשות הבלתי נסבלים שמציפים אותה? ואולי כל עוד היא רצה היא ממשיכה להשתוות ברגע שלפני ההודעה הקשה, זו שעצרה את כל חיי המשפחה והסיטה אותם ממסלולם הטבעי.

בתגובה לדבריה של ניבה סיפר שי איך הוא נוהג להגביר את קצב הליכתו כשהוא חולף על פני החדר שבו אשתו מדברת בסקייפ עם בתם הצעירה, שנעדרת מהבית כבר שמונה חודשים, מאז יצאה לטיול למזרח. "אני לא בטוח שלא אתפרק", עונה שי לאמנון, משתתף אחר ששואל אותו מדוע אינו עוצר. "כשאני לא רואה אותה בכלל, ההיעדר שלה בבית כואב פחות."

1 לצורך השמירה על חסיון המטופלים שונו כל השמות.

דומה כי ה"ריצה" מגוננת על ניבה, שי ואחרים בקבוצה מפני המפגש עם האימה והפחד, מפני האשמה והכאב הגדול. גם משתתפים אחרים בקבוצה מספרים על "ריצתם" שמגוננת עליהם מפני שקיעה בדיכאון, ומאפשרת להם תפקוד והמשכיות. כמה מהמשתתפות מספרות על חתונותיהן ה"מהירות", שהתרחשו כשנה לאחר האסון, ונבעו מן הצורך להיאחז בחיים ולמלא את החלל המשפחתי שנוצר לאחר מות האח. אולם כולן הוסיפו וסיפרו שגם החתונה וגם הגבר החדש שנכנס למשפחה לא הצליחו למלא את החלל שנפער, ובמקרים מסוימים הניסיון למלא את החלל רק חידד עוד יותר את נוכחותו. תמה זו התחזקה עם התקדמות העבודה של הקבוצה.

המפגש עם החלל בקבוצה, והאפשרות לשוב ולחוות אותו בלי לנסות להימלט ממנו, איפשרו לבנות מכל משותף שיעזור לקבל ולהחזיק אותו. מכל קבוצתי זה מעניק למשתתפים ולמנחים גם יחד יכולת גדולה יותר לשאת את החלל כחלק בלתי נפרד מהחיים. בהדרגה הפכה הקבוצה לשרה שבו אפשר להחיות את הגעגועים, הכעסים, האשמה והכאב של המשתתפים. התוקפנות והמרד שחבריה לא יכלו לחוש בזמנו כלפי הוריהם השכולים הופנו כעת כלפי יחידת ההנחיה, ובהמשך מקבלים ביטוי גם בינם לבין עצמם. ההכלה והעיכול של החלקים הכואבים והבלתי נסבלים בתוך המכל הקבוצתי הפכו לניצנים חשובים בתהליך החתירה לשינוי של דפוסי ותפקידים מעכבים בחיים הפרטיים. האפשרות לעצור, לחוות ולעבד מחדש ביחד חומרים שלא ניתן לעכל באופן עצמאי התגלתה כמנחמת, והרחיבה את המכל הפנימי של הקבוצה, וכן של כל חבר בה בנפרד.

הקבוצה כמשפחה שכולה

הרצון לפרוץ את מעגל השתיקה והבדידות בשלבים הראשונים בקבוצה היה עז, והאחים, שבעבר ביטלו את צרכיהם בפני צורכי השכול של הוריהם, דיברו על כך שכעת הגיע תורם להתפנות לעצמם. בפגישות הראשונות שררה בחדר התרגשות רבה, שגרמה לנו, המנחים, להרגיש שאנחנו קצת מיותרים, כאילו "הוזזנו" הצידה כדי לא להפריע למפגשים להתקיים.

בתחילת התהליך, פעולה זו של "הזזת המנחים" היתה זרה לנו. מניסיוננו, ולטענת רוב התיאוריות הקבוצתיות, יחסם של המשתתפים כלפי המנחים מתאפיין בשלבים ראשוניים בתלות ובבקשה להזנה: "החברים בקבוצה פועלים כאילו אין הם יודעים דבר, כאילו הם יצורים בלתי כשירים ובלתי-בוגרים. התנהגותם מרמזת שהמנהיג, בניגוד להם, הוא כול יכול וכול יודע. הפציינטים מאוחדים, תכופות, באמנותם כי אם ישבו מספיק זמן, יציג המנהיג החכם תרופת פלאים" (ביון, 1992, עמ' 41).

לא כך קרה בקבוצה שלנו, שמשותפתיה הפגינו יחס אמביוולנטי כלפי יחידת ההנחיה. מחד, בדומה להתפתחות קבוצתית רגילה, ביטאו המשתתפים תלות רבה ביחידת ההנחיה, ופנו בבקשות חוזרות להסבר, לריצוי ולהנהגה. מאידך, תנועתם המנוגדת התאפיינה בהתארגנות של הקבוצה ל"חיים ללא הורים". הקבוצה הפגינה כמדומה צורך במפגש אחאי, ויחסה כלפי יחידת ההנחיה התאפיינ בחשדנות ובזהירות. ניסיונותינו להחזיק את הקבוצה ולהיענות לבקשות להזנה הובנו בשלבים הראשונים כפעולות של מתקפה נגד המרחב הקבוצתי, ולא כניסיונות לשמור עליו.

נראה כי ב"לידה הקבוצתית" השתחררו באופן לא מודע רגעים מן העבר, אלו שהתרחשו מיד לאחר ההודעה על מות האחים, כשמשפחות המשתתפים הפכו לשכולות. התהליכים שקרו בחדר איפשרו לחוות ביחד עם המשתתפים את הרגע של היעלמות ה"אח" (בעזיבה של אחד המשתתפים לאחר המפגש הראשון, שתואר בהמשך), את ההתארגנות ל"חיים ללא הורים" (שבאה לידי ביטוי בהסטת המנחים הצידה), את הנזקקות ואת הצורך בהורה מחזיק שיתמוך ברגעי האסון (תנועה שביטאה את ההזדקקות למנחים), וגם את הכעס והאכזבה שחוו כשגילו את הפגיעות ההורית (כשל אמפתי של המנחים), שנחותה כתוקפנות וכנטישה נוספת. אלה היו הפגיעות והתוקפנות שהחלל שנוצר השאיר בתוך כל אחד מהמשתתפים. ההתקשרות הראשונית של הקבוצה אלינו המנחים נדמתה כהמשגה של קשרי המשתתפים עם הוריהם לאחר מות האח. הסיפור הקבוצתי סיפר על אובדן של ההורים כדמויות חזקות המסוגלות לתמוך ולעזור בעת אסון קשה, ועל הפיכתם ל"בוגר האחראי". הצמא ל"הזנה הורית" מצד המנחים התקיים במקביל להתנגדות חוזרת לקבל אותה. הפתרון שמצאה הקבוצה, כמו גם המשתתפים בחייהם, היה לפתח "מאגר שירותים" לעזרה עצמית בדמות טיפולים אלטרנטיביים לפני מפגשי הקבוצה ואחריהם, ומתן עצות בתחומים המקצועיים השונים של המשתתפים. חברי הקבוצה טענו כי בשיחות שמתקיימות אחרי הקבוצה מתרחשים הדברים המשמעותיים ביותר מבחינתם, שמביאים לחייהם את השינוי וההתקדמות הרבים ביותר.

כתוצאה מכך, בין הקבוצה ליחידת ההנחיה נוצר קונפליקט, שקשר את המשאלה להזנה הורית עם הסירוב לקבלה. המתח שנוצר היה דומה לקונפליקט שהתפתח בעקבות ההודעה על מות האח, כשהמשאלה להחזקה מההורים פגשה את הקושי לספקה. המציאות החדשה שנוצרה במשפחה השכולה הכתיבה תפנית חדה ביחסים בין ההורים לילדים שנשארו בחיים, כשלתע התוודעו האחים הנוותרים לעובדה שהוריהם נשברו נפשית, ולהם נועד תפקיד חדש, להציל את ההורים ולתמוך בהם. סיפור חייהם התפצל אז לשניים: "החיים שלפני ההודעה" ו"החיים שאחרי".

בשלב מסוים הצליחה הקבוצה לפצל בינינו, המנחים: אחד המנחים הרגיש אשמה וחוסר מסוגלות להעניק לקבוצה תנאים מיטיבים להתפתחות, בעוד האחר היה נכון לוותר על

המשתתפים שאיימו בעזיבה, על מנת להפסיק לחיות תחת איומם התמידי. התגובות השונות שלנו המנחים עזרו לזהות את הפיצול בקבוצה, ואת דרכי ההתמודדות הדיפרנציאליות של האחים עם הוריהם. זה היה השלב שבו שמענו חלק מהם מספרים איך ויתרו על הקשר עם הורה, כיוון שהתעייפו מ"להציל ולהחיות" אותו, להעניק לו חיות ומשמעות בחיים.

החלל הקבוצתי

העבודה סביב המילה "חלל" היתה מעניינת ונשאה משמעות רבה. בעברית, המילה חלל מסמנת את המרחב, היקום, הוואקום, הריק והשיממון, וגם מצביעה על מי שמת במלחמה. בקבוצה המתוארת התמזגו הייצוגים של הריק וההיעדר עם חוויית האובדן של אח במלחמה. כאשר חברי קבוצה נעדרו מן המפגשים, החלל הפיזי שנוצר ייצג הן את החלל האישי של כל אחד מהמשתתפים בעקבות אובדנו, והן את החלל החיצוני שנברא כחלק מהשלם בקבוצה, במשפחה ובחברה השכולה.

כמו באנליזה הקבוצתית, גם האופן שבו תפשונו את התהליך הקבוצתי בתחילת חיי הקבוצה התאפיין בתפישת החלל הריק כהתנגדות, כקושי בתקשורת או כיחס אמביוולנטי כלפי התהליך הטיפולי (Foulkes, 1975). איחורים והיעדרויות נתפשו על ידינו כגילויים של קושי לשאת את הכאב שבחיבור עם תכניו של האובדן האישי, כניטוק וכהתייחסות אפטיית (Bion, 1961), ואת חלקם פירשנו גם כאנטי-גרופ בתוך הקבוצה (Nitsun, 1996). בהמשך התהליך נפרשה בפנינו פונקציה חשובה נוספת של ההיעדר בקבוצת שכול אחאי, שבמסגרתה החלל הריק מאפשר תנועה בתוך התהליך התרפויטי.

ההיעדרות הפיזית מהמפגשים, והאיום בעזיבת הקבוצה, עברו ממשותף למשתתף בקבוצה באפקט הידבקות מסחרר. חיי הקבוצה התאפיינו בהיעדר קבוע לאורך כל השנה. למעט ארבעה מפגשים, בכל המפגשים נכחו כיסאות ריקים שסימנו את החלל הקבוצתי. שיטת העבודה שלנו כללה שימור של הכיסא הריק במעגל הקבוצתי, אשר סימן את המשתתפים שנעדרו מכל סיבה שהיא. גם כשידענו מראש על היעדרויות צפויות לא הוצאנו את הכיסאות מהמעגל. כך, ה"נעדר" קיבל בקבוצה מקום מכריע, והיה נראה שלכל אחד מהמשתתפים בקבוצה יוצא להתנסות גם בתפקיד ה"נעדר" וגם בתפקיד ה"נוכח". השיח שבו בדקו חברי הקבוצה, כל אחד בתורו, מה קורה לקבוצה בהיעדרם, טען בתחושת ממשותף את הפנטזיה הלא-מדוברת של המשתתפים סביב השאלה מה היה קורה במשפחתם לו היו הם אלה שמתו, במקום אחיהם. החלל הפך לנושא המרכזי שסביבו התנהלה התקשורת בין המשתתפים לבין עצמם, ובינם לבינינו המנחים. הלא-מודע הקבוצתי "הלחין" מנגינה שבה להיעדר הוקצה מקום רב יותר מאשר לנוכח, וזו שחזרה את מה שקרה במשפחות שלהם, שבהן האח ש"הלך" מילא בהיעדרו נפח רב יותר מזה שנשאר.

החלל בקבוצה הופיע כבר בפגישה הראשונה. הוא "פרץ" דרך הסיפורים של האחים ותיאור כאבם סביב האובדן, אך הופיע גם בצורה הפשוטה והמוחשית ביותר: באמצע המפגש הראשון קם אחד המשתתפים, אורי, ואמר שהוא יוצא לרגע, ואז נעלם עד סוף המפגש. עם סיום המפגש הוא נכנס, התנצל על היעדרותו, ונפרד לשלום עד השבוע הבא. למפגשים הבאים הוא לא הופיע כלל, ולא הודיע על הפסקת השתתפותו בקבוצה. הוא גם לא ענה להודעות שהשארנו לו. ה"חלל" שנפער דרך היעלמותו של אורי, מיד עם תחילתה של הקבוצה, הכניס, בשחזור מצמרר, איום ופגיעות רבה שהשפיעה גם על המשתתפים וגם עלינו המנחים. החלל הזה נפער בדיוק כמו בחייהם – ללא כל להכנה או הודעה מראש; רגע אחד הבית היה מלא, וברגע הבא כיסא אחד התרוקן לתמיד.

בהמשך ראינו שהקבוצה מתעקשת לספר את סיפורו של ה"חלל" הפרטי של כל אחד מהמשתתפים דרך תיאור ה"חלל" שנוצר בחדר. הדיבור על הכיסא הריק כמייצג את החלל הפרטי והמשפחתי של כל אחד מהמשתתפים לא הצליח למלא אותו. למרות ניסיונותינו לתמלל את הסימפטום הקבוצתי, החלל נשאר ריק ונוכח בקבוצה לאורך כל הדרך. בשלב זה הבנו של"היעדר" יש נוכחות מיוחדת בקבוצה של אחים שכולים, שההיעדר הוא הסיפור עצמו, ולא הסימפטום שלו או הרקע לו.

חללים ריקים מבטאים את יכולתה של הקבוצה לחקור בעזרת מכל חיצוני את החללים הלא-מודעים של החיים הפנימיים של האדם (Walshe, 1995). רעיון זה חיזק אצלנו את ההשערה כי להיעדר בקבוצה יש משמעויות נוספות מעבר להתנגדות לטיפול, לקושי ולהיווצרות של אנטי-גרופ. את חקירת החללים הגלויים והסמויים בקבוצה פגשנו גם בהתבוננות הקבוצתית על החלל, וגם דרך היווצרותו החוזרת ונשנית. בכמחצית מהמפגשים שיחזרה הקבוצה מצב שבו אחד מהמשתתפים מאיים בעזיבה או נעלם מהמפגש ללא הודעה מוקדמת. מפגשים אחרים התאפיינו בפעולות "הצלה" של הקבוצה, שבה המנחים היו אמורים להחזיר לקבוצה משתתף וכאילו "להחיות" אותו. האיום הבלתי נסבל וההמתנה היום-יומית לאסון החריפו את מידת הפגיעות והחשיפה של הקבוצה.

העיסוק ב"ריק הפנימי", שעדנה באלינט מגדירה כ"ריק מעצמי" (Balint, 1993), נכנס לשיח הקבוצתי דרך סיפורים של המשתתפים על "ההתנהלות האוטומטית" שסיגלו בחייהם, שבמסגרתה הם חשו ניתוק מעצמם, שיעמום ובדידות. תיאורי הדרכים שבהן ניסו למלא את "הריק הפנימי" הובאו בדרכים שונות, אולם בעיקר נראו כניסיונות ל"מילוי עצמי" דרך "סתימה" קונקרטי של חללים חיצוניים. מתן, למשל, סיפר איך במהלך 22 שנות נישואיו לא היתה שבת אחת שבה הוא נשאר בבית "רק" עם אשתו וילדיו, או שהם יצאו לכילוי משותף בהרכב משפחתי מצומצם:

מתן: כל שבת יש לי בית מלא אנשים, חברים, שכנים, הורים, אחי ומשפחתו. כל אחד יכול לבוא, הדלת פתוחה לכל מי שבא, אם אני מרגיש שבשלב מסוים זה יותר מדי עבורי, אני עולה למעלה לישון ואז יורד אליהם שוב לסלון. איני יכול לשאת שהבית שלי ריק בשבתות.

נועה סיפרה על מילוי החלל בצורה אחרת:

נועה: יש לי מזווה בבית לכל מיני מצרכים שצריך בבית, אני קונה בדרך כלל מכל דבר לפחות עשרה פריטים, אם אני רואה שמשוהו הולך להיגמר, זאת אומרת שנשאר חמישה פריטים או פחות, אני נוסעת לקנות עוד. השכנים שלי תמיד יודעים שאצלי אפשר למצוא הכול, הם אומרים שיש לי במזווה יותר ממה שיש בסופר.

אימה מפני שלמות

בסיפורים הקבוצתיים בלטו הצורך והמשאלה להתמלא, וגם המאמץ הרב של המשתתפים למלא חללים ריקים בתוך עצמם ובמרחב הקבוצתי שלהם. אולם כאשר הקבוצה החלה להתמלא והמשתתפים החלו להגיע בהרכב מלא, גילינו למרבה ההפתעה שסוג של שיתוק כובש את כולנו. המפגשים הבודדים האלה, ארבעה במספר, התאפיינו בזהירות וב"מחסור באוויר". כל-כך חיכינו שכל הכיסאות יתמלאו ושהקבוצה תופיע בשלמותה, אבל דווקא אז, כשהמשאלה התממשה, התמלאנו תחושה של אימה משתקת, שהקשתה עלינו להתנועע בחופשיות. הכרנו כבר את האימה סביב ההיעדר, שהתממשה באיום בעזיבה או בהיעלמות, אבל לא הבנו למה היא מופיעה פתאום כשכולם יושבים יחד במעגל. לפתע לא היה ברור מה מקורה של האימה בתוך היחד, מה קורה לנו דווקא כשכולם נוכחים ואיש לא מאיים שהוא יעזוב? מה יכול להיות כל-כך בלתי נסבל ב"שלם"?

התמלאות הקבוצה עוררה שמחה והתרגשות ברגעים הראשונים של המפגשים הבודדים שבהם נכחו כולם, אולם בהמשך התרחשה תופעה משונה: הנוכחות המלאה שיתקה את הקבוצה וגרמה לדיבור מרוחק וחסר מגע, כאילו "החלל הריק" מאפשר תנועה שלא התאפשרה ב"שלם" של הקבוצה. היה משונה לחשוב שהקבוצה מלאה דווקא כשהיעדר נוכח בה. הנטייה שלנו המנחים, ואולי גם של המשתתפים, למלא את החסר ולראות את השלם דרך נוכחות המלא בקבוצה, התגלתה כלא-מספקת. בעקבות זאת הבנו שהחלל הריק לא יכול להתמלא, הוא חייב להישאר ריק על מנת לאפשר לנו לעבוד איתו ודרכו.

ביון דיבר על "אינטרוולים", רווחים שבהם נוכחים תסכול או חלל, אך דווקא בהם מתרחשת חשיבה שאינה אפשרית בלעדיהם (Bion, 1961). זו בדיוק היתה התחושה שחשנו אנו בחדר, בעת שכל המשתתפים נכחו, ולא נותרו בו כיסאות או חללים ריקים. דומה כי החשיבה הותקפה דווקא על ידי המרחב השלם. היה נדמה כי הקבוצה השלמה מזכירה לכולם את המשפחה רגע לפני האסון, אלא שבשחזור הזה כבר נוכחת הידיעה שהוא עומד להתרחש. במפגשים הללו ישבנו והמתנו ביחד לאסון, להודעה המפחידה שתזכיר את זו שחיסלה אי אז את שלמות המשפחה.

בלדין מכנה תופעה זו בשם "אימת השלמות": "חברי הקבוצה מתקיפים את האובייקטים (משתתפים אחרים בקבוצה, מנחי הקבוצה והקבוצה כשלם) דרך הישארותם מחוץ להתרחשות הקבוצתית, כאשר הם חווים איך הריק הפנימי שלהם מתחיל להתמלא" (Bledin, 2006). בלדין מייחסת חשיבות רבה להכרה שלנו ולאופן שבו מפרשת הקבוצה את הסבל ששורר בתהליך ההתמלאות עצמו, בעוד הכאב נוכח במפגש עם חוויית ה"שלמות" העצמית של המשתתפים. אימת השלמות ששררה בקבוצתנו ייצגה גם את החשש מפני המגע עם כל החלקים של העצמי, ומפני המפגש עם כל הייצוגיים שלו בהקשר האחאי, הנוכחים במרחב אחד. במילוי החלל הפנימי היתה צפונה גם הסכנה של התגברות תחושות האשמה על הישארותם של המשתתפים הנותרים בחיים, וכן חוויית הבגידה בזיכרון האח. המשתתפים העדיפו להפחית את הסבל והבדידות הנובעים מחוויית האובדן שהם נושאים בתוכם כבר שנים רבות, במקום למלא את החסר.

הרצון לזכור והפחד לשכוח

אוליבר סאקס כותב: "רק אם תתחיל לאבד את זיכרוןך, ולו גם במנות קטנות, תיווכח שהזיכרון הוא עצם החיים. חיים ללא זיכרון אינם חיים כלל ... הזיכרון הוא החומר המלכד שלנו, הדעת שלנו, הרגש שלנו, אפילו המעשים שלנו. בלעדיו אין אנו ולא כלום." (סאקס, 1985). הפחד לשכוח והרצון לזכור חשפו בפנינו את הדרכים השונות שבהן בחרו משתתפי הקבוצה להנציח את זיכרון אחיהם. מחצית מחברי הקבוצה קראו לאחד מילדיהם על שמו של האח המת, וברוב המקרים באותו ילד נכרכה יותר חרדה מאשר בשאר הילדים. אחת המשתתפות התחתנה עם החבר הטוב ביותר של אחיה, ושתיים אחרות בחרו בגברים שסבלו מתסמונת קרב פוסט-טראומתית. כך, כל בית שימר באופן ייחודי וחי את זיכרון האח המת.

השיח הקבוצתי פער פתח להתייחסויות שונות לעניין של זיכרון האח המת. משתתפת אחת

אמרה:

טל: אני נושאת הכלים של אחי. מאז מותו הזהות הראשונה שלי היא של אחות שכולה. לא לשמור את זיכרונו זו בגידה בו.

בתגובה אמרה אחרת:

אילה: נמאס לי להתעסק באחי. אני לא מעוניינת לדבר עליו, אלא על עצמי.

שלישית סיפרה על מאבקה לשמר את זיכרון אחיה, שבשנים הראשונות לאחר מותו הופיע בחלומותיה כל לילה:

עלמה: היינו מאוד קרובים, הוא היה איש סודי בכל דבר. פחדתי שאם אשחרר אותו, הוא ייעלם לי. לילה אחד פשוט אמרתי לו לך, אני נשאת פה ואמשיך לדבר איתך ביום. מאז הוא הפסיק לבוא אלי בחלומות. עכשיו גם כשאני רוצה לחלום עליו אני לא מסוגלת.

החשש מפני התפרקות עקב ההיזכרות פגש את הפחד לשכוח. זיכרונות העבר המשותפים שהיו קשורים באח התערבבו בזיכרונות הטראומטיים שנקשרו באובדנו. ערבוב זה של הזיכרונות, המהווים את תשתית העצמי, בזיכרונות טראומטיים הפולשים בעקבות אירוע קשה, מסב בלבול, תחושת רדיפה, והפרעות למהלך החיים התקין. ההימנעות ממחשבות, מזיכרונות ומרגשות הנוגעים לאירוע הטראומטי היא דרך נפוצה להתמודד עם הטראומה (הרמן, 2004). במקרים מסוימים, ההימנעות מתזכורות המעוררות את הטראומה יכולה להביא לפיתוח אמנזיה דיסוציאטיבית, ולהיווצרות של "חורים בזיכרון" בנוגע להיבטים חשובים של הטראומה. ה"חורים בזיכרון" שהתגלו בקבוצה הזכירו את התמה של "החללים הריקים" במרחב הקבוצתי, בדיוק כמו "הזיכרון הבהיר" שמילא את החדר. העיסוק במה שנעלם מהזיכרון הסב כאב וסבל, בדומה לזיכרון הפולשני.

פרויד טען כי אנשים אינם סובלים בשל זיכרונות, אלא דווקא בשל הכשתם, כיוון שהם שוכחים בדרך לא נכונה, אשר גורמת להם לשחזר את האירוע הטראומטי. מחקרים בנושא הטראומה שנערכו בעת האחרונה מעלים כי ההכחשה והסודיות האופפות אירועים טראומטיים מהוות גורמים מרכזיים המובילים לשיכחה ודיסוציאציה, ופוגעים בהיווצרות של זיכרון רציף. אותו מתח בין הזיכרון לשיכחה הוא גם מה שייצר ביטויים קונפליקטואליים בקבוצה בשאלת הדרך היעילה ביותר לשמר את זכר האח המת.

בתהליך של עיבוד אירוע טראומטי חווים מחדש אירוע או חלקים ממנו. בה בעת אירועים כאלה מובילים להימנעות מן הזיכרונות וממשמעותם (Horowitz, 1986). השחזור בקבוצה מקרה הזדמנות לחוות מחדש את אירועי העבר, ולעבדם בתנאים מגוננים. חברי הקבוצה שחזרו בה את הקונפליקטים המרכזיים ששררו במשפחה, לפני מות האח ואחריו. הקבוצה

הפכה לבמה שאליה הובאו התכנים שמעולם לא נאמרו, ואוחסנו תחת האיסור לבטאם. הדיבור ה"אסור" הזה הרחיב את "החלל הפנימי והקבוצתי", והביא לכך שמחשבות, זיכרונות ותחושות רבות יותר הפכו במסגרתו לשיח "מותר". הזיכרון צף ועלה במקומות שבהם היה נדמה שהוא לא קיים יותר, העבר הזדחל לחדר והתנהל כאילו ה"כאן ועכשיו" מצוי לגמרי בבעלותו. כוחות ההרס, שבתחילת התהליך חתרו תחת יסודות הקבוצה ואיימו על קיומה, הומרו עם הזמן והפכו לכוחות ריפוי.

סיכום

קבוצת האחים השכולים במשרד הביטחון קמה כמענה לצורך טיפולי של אנשים שאיבדו את אחיהם במסגרת צבאית לפני למעלה מעשרים שנה. מטרת הקבוצה היתה לאפשר עיבוד של חוויית השכול האחאי והשלכותיה על חיי חבריה. העבודה בקבוצה עסקה בעיקר באובדן, שפער בקרב המשתתפים ובחייהם חללים רבים. "החלל הריק" תפס מקום מרכזי בחדר, בתיאורים המילוליים של חברי הקבוצה את "הריק הפנימי" שנוצר בחייהם בעקבות מות האח, וגם בהתרחשות הקבוצתית, שבמסגרתה נשמרו כיסאות ריקים לאורך כל חיי הקבוצה, כביטוי של החלל האישי והמשפחתי שנפער בחיי המשתתפים. חיי הקבוצה התנהלו בצל האיום התמידי של חבריה בעזיבה, איום אשר הנציח את החשש, הבהלה והכאב, גם מפני האובדן הממשי בחדר. בשל העזיבות וההיעדרויות הממשיות בקבוצה, מדי פעם פקדה את הקבוצה חווייה של התפרקות, אשר הזכירה את תחושת ההתפרקות שנכחה במשפחות המשתתפים.

בעבודה הקבוצתית משתחזרים יחסי האחים במשפחה. לפיכך הקבוצה יכולה, ובהקשר זה אף צריכה, לשמש כמקום שבו הטראומה האחאית זוכה לעיבוד ולריפוי. גרוסמרק מניח כי כל פעולה של הפרט בקבוצה משקפת את עולמו הפנימי, ומציעה לו ערוץ של תקשורת (Grossmark, 2007). אם כן, הקבוצה מאפשרת לשחזר (re-enact) את העולם הפנימי של המשתתפים. מכאן שהקבוצה הטיפולית לאחים שכולים משחזרת את המבנה והרפוסים של המשפחה השכולה דרך השתקפות של המפגש עם ה"אחר" שהוא "כמוני".

המפגשים שבהם נכחו כל חברי הקבוצה היו מעטים ואפוי אימה. לפני שהם התרחשו, הכמיהה לשלמות היתה רבה, וכולם חיכו לרגע שבו יתמלא החדר, אך כשזה קרה, ולא נותרו כיסאות ריקים בקבוצה, המרחב הקבוצתי הוחש כמותקף ומקובע, והשתרר בו מתח רב, של המתנה לאסון שבמובן מסוים כבר התרחש. הנוכחות המלאה חסמה בפגישות אלה את התנועה החופשית.

למילים שנאמרות בקבוצה יש כוח רב, וגם לדברים שאינם נאמרים יש נוכחות ועוצמה. השמירה על החלל הקבוצתי והעבודה הכפייתית דרכו נשאו משמעות תרפויטית הכרחית בעבור המשתתפים הקבוצה. החזרה הכפייתית של החלל הריק איפשרה לתרגם למילים מחשבות

והתנהגויות שלפני כן לא זכו לחשיבה, המשגה והבנה. מכאן ניתן להסיק כי בקבוצה של אחים שכולים, להיעדרות של משתתפים מן הפגישות יש חשיבות שאינה פחותה מנוכחותם. קבוצת האחים השכולים המתוארת במאמר זה הציעה בחינה מחודשת של החללים הריקים בחדר בהקשר של העיבוד הקבוצתי של טראומת האובדן. שימור החלל בתוך הקבוצה מילא תפקיד הכרחי בתהליך של עיבוד החלל בחיי המשתתפים, כי החדר המלא אצר בתוכו אימה משתקת שלא אפשרה עבודה. מאמר זה מדגים כיצד תפישת השלם בקבוצה של אחים שכולים מורכבת מחללים מלאים וריקים גם יחד, או במילים אחרות, הוא מלמד כי בעבודה עם שכול, ההיעדרויות מהקבוצה והכיסאות הריקים בתוכה מסמנים חלק בלתי נפרד מהשלם הקבוצתי. כשם שהחלל הוא חלק בלתי נפרד מחיי המשתתפים, כך הוא גם מהווה חלק אינטגרלי מהשלם הקבוצתי. הניסיון למלא אותו בקבוצה התגלה כציפייה לא ריאלי ולא מועילה במיוחד. "החיים עם החלל" הם אפוא המשימה האישית של אחים שכולים, וגם המשימה של הקבוצה, שלא אמורה למלא אותה, אלא להיבנות דרכה מחדש.

מקורות

- איצקוביץ, ר. וגלובמן, ח. (1992). אחים שכולים. תל אביב: רשפים.
- דאן, ג'. (1988). מילד אחד לשניים. תל אביב: וכתנברג.
- הרמן, ג. ל. (1994). טראומה והחלמה. תל אביב: עם עובד.
- וינברג, ח. ושניידר, ס. (2007). "הקבוצה הגדולה - מבוא: מבנה, מטרות, תהליכים אופייניים ודינמיקה". מקבץ (1), 12-52.
- טמיר, ג. (1993). "הסתגלות לאורך זמן של הורים שכולי מלחמה בישראל". בתוך ר. מלקינסון, ש. רובין, וא. ויצטום (עורכים), אובדן ושכול בחברה הישראלית (עמ' 51-70). ירושלים: כנה.
- לבל, א. (2012). "שכולים מדרגה שנייה": משפחות חללי הטרור והפסיכולוגיה הפוליטית של השיקום". עיונים בתקומת ישראל 22, 359-398.
- סאקס, א. (1985). האיש שחשב שאשתו היא כובע. תל אביב: מחברות לספרות.
- רובין, ש. (1993). "אובדן ושכול: ציוני דרך בתיאוריה, במחקר ובטיפול". בתוך ר. מלקינסון, ש. רובין וא. ויצטום (עורכים), אובדן ושכול בחברה הישראלית (עמודים 21-38). ירושלים: כנה.
- רובין, ש., מלקינסון, ר. וויצטום, א. (2014). "התערבות טיפולית בשכול: מחלקות והסכמות". שיחות כ"ח(3), 270-276.

Balint, E. (1993). *Before I was I: Psychoanalysis and the Imagination*. London: Free Association Books.

Bion, W. R. (1961). *Experiences in Groups*. London: Tavistock.

- Bledin, K. (2006). "Empty Spaces in Group-Analytic Psychotherapy Groups". *Group Analysis* 31(3), 45-57.
- Brown, D. (1998). "Fair Shares and Mutual Concern: The Role of Sibling Relationships". *Group Analysis* 31(3), 26-31.
- Charles, D. R. & Charles, M. (2006). "Sibling Loss and Attachment Style: An Exploratory Study". *Psychoanalytic Psychology* 23(1), 72-90.
- Christian, C. (2007). "Sibling Loss, Guilt and Reparation: A Case Study". *The International Journal of Psychoanalysis* 88(1), 41-54.
- Dalal, F. (2001). "The Social Unconscious: A Post-Foulkesian Perspective". *Group Analysis* 34(4): 539-555.
- Doka, K. J. (1989). "Disenfranchised Grief", in K. J. Doka (ed.) *Disenfranchised Grief: Recognizing Hidden Sorrow*. Canada: Lexington Books.
- (2002). *Disenfranchised Grief: New Directions, Challenges and Strategies for Practice*. Champaign Il: Research Press.
- Foulkes, S. H. (1973). "The Group as Matrix of the Individual's Mental Life". In R. E. Wolberg and E. K. Schwartz (eds.), *Group Therapy*. New York: Intercontinental Medical.
- (1975). *Group Analytic Psychotherapy: Method and Principles*. London: Gordon and Breach.
- Freud, S. (1958). "Remembering, Repeating and Working-Through". *SE* 12 pp. 145-156. London: Hogarth Press.
- Grossmark, R. (2007). "The Edge of Chaos: Enactment, Disruption and Emergence in Group Psychotherapy". *Psychoanalytic Dialogues* 17(4): 479-499.
- Hopper, E. (2003). *The Social Unconscious*. London and Philadelphia: Jessica Kingsley.
- Horowitz, M. J. (1986). "Stress - Response Syndromes: A Review of Posttraumatic and Adjustment Disorders". *Hospital & Community Psychiatry* 37(3), 241-249.
- Neimeyer, R. A. (2000). *Lessons of Coping: A Guide to Coping*. Memphis, TN: Center for the Study of Loss and Transition.
- Nitsun, M. (1996). *The Anti-Group: Destructive Forces in the Group and their Creative Potential*. London: Routledge.
- Rosen, H. (1986). *Unspoken Grief: Coping with Childhood Sibling Loss*. Lexington, MA: Lexington Books.
- Rubin, S. (1999). "The Two Track Model of Bereavement: Overview, Retrospect and Prospect". *Death Studies* 23, 681-714.
- Walshe, J. (1995). "The External Space in Group Work". *Group Analysis* 28(4), 413-427.